

Яремко М. В.,
Львівський національний університет імені Івана Франка

МОВЧАННЯ У МОВЛЕННЄВІЙ КОМУНІКАЦІЇ

У статті розглядається комунікативно значуще та комунікативно незначуще мовчання, а також подається аналіз мовчання на основі максим Грайса. Досліджується акт мовчання, компоненти його структури та їхнє функціонування. Розкривається поняття паузи та тиші, їхнє розмежування від мовчання. Зазначається естетична функція мовчання у структурі художнього тексту.

Ключові слова: комунікативно значуще, комунікативно незначуще мовчання, пауза, тиша.

В статье рассматривается коммуникативно значимое и коммуникативно незначимое молчание, а также анализируется молчание на основе постулатов Грайса. Исследуется акт молчания, компоненты его структуры и их функционирование. Раскрывается понятие паузы и тишины, их разграничение от молчания. Отмечается эстетическая функция молчания в структуре художественного текста.

Ключевые слова: коммуникативно значимое, коммуникативно незначимое молчание, пауза, тишина.

The article discusses the significance of communicative and non-communicative silence. Silence is analyzed on the basis of the postulates of Grice. Silence, the components of its structure and functioning are also investigated. The concept of pause and quiet and how they differ from silence are portrayed. The aesthetic function of silence in a literary text is examined.

Key words: communicative silence, non-communicative silence, quiet, pause.

Займаючись дослідженням вербальної комунікації, лінгвісти все більше приділяють увагу невербальним компонентам мовлення, які супроводжують не лише процес спілкування та відображають емоційний стан комунікантів, а й репрезентують певну смислову інформацію. Одним із невербальних засобів комунікації є мовчання, лінгвістичний інтерес до якого зріс наприкінці ХХ ст. і не втрачає своєї актуальності до сих пір.

Метою даної статті є простежити головні концепції дослідження мовчання у мовленнєвій комунікації, розглянути та проаналізувати комунікативну значущість мовчання, а також охарактеризувати його як знак і як мовленнєвий акт.

Семантичне навантаження мовчання відзначив у своєму трактаті ще Л. Вітгенштайн. Відома теза філософа: “Про що не можна говорити, про те слід мовчати”, – порушує проблему існування невиражального у мові та засвідчує можливість використання мовчання як альтернативної форми висловлювання [11, с. 178].

Не кожне мовчання може бути комунікативним та інформативним. В. Богданов пропонує розрізнити комунікативно значуще та комунікативно незначуще мовчання [2, с. 174-175]. Об’єктом лінгвістичних досліджень виступає комунікативно значуще мовчання, яке “у вербальній комунікації виконує певну знакову функцію”, передає інформацію та містить “значну кількість найрізноманітніших комунікативних смислів семантико-прагматичного характеру” [2, с. 174-175; 4, с. 204]. Мовчання, яке позбавлене функціонального навантаження та засвідчує фізіологічний стан людини (наприклад, мовчання під час виконання роботи, сну чи прогулянки), вважається комунікативно незначущим [2, с. 175].

Дослідник виділяє такі три типи комунікативно значущого мовчання:

- 1) “мовчання адресата” або “мовчання слухання”;
- 2) “мовчання мовця” або “мовчання замість говоріння”;
- 3) “еліптичне мовчання”, яке зумовлене синтаксичною побудовою тексту та виражене еліпсом [2, с. 202].

Перший тип мовчання (“мовчання адресата”) пов’язаний зі зміною комунікативних ролей у процесі спілкування. Під час діалогу адресат опрацьовує протягом свого мовчання слова співрозмовника та формулює власну думку, яку він згодом висловлює, помінявшись із мовцем комунікативними ролями. Іноді адресат перериває своє мовчання вербальними або невербальними вставками, які засвідчують його інтерес чи незацікавленість, демонструють згоду чи спротив щодо висловленого [2, с. 202].

У синтаксичній структурі тексту зустрічаємо третій тип мовчання, виражений еліпсом. Стилїстична фігура еліпс, за допомогою якої опускаються певні, легко відновлювані на основі контексту елементи мовлення, позначає, на думку В. Богданова, не зовсім мовчання, а у першу чергу щось невисловлене, тобто йдеться про “пропуск синтагматично надлишкового компонента” [2, с. 202; 4, с. 205].

Детального розгляду у лінгвістичних дослідженнях зазнає другий тип комунікативно значущого мовчання – “мовчання мовця”. В. Богданов дає йому визначення “нульового замісника вербальної реакції”, оскільки тут мовчання постає на місці очікуваного мовлення [2, с. 202]. Інтерпретація “мовчання мовця” залежить від конкретної ситуації, смислу та ілюкції попереднього висловлювання, а також відповідає максимам Г. П. Грайса, а саме: максими повноти інформації, адже мовчання у мовленнєвому акті завжди інформативне; максими якості інформації – мовчання зазвичай не буває брехнею; максими релевантності (відношення) – мовчання може бути доцільним і недоцільним; максими манери (способу) – у конкретному мовленнєвому акті мовчання може зазнати однозначного або неоднозначного тлумачення [2, с. 178].

Запропонований В. Богдановим аналіз актів мовчання на основі максим Грайса може бути одним із способів їхньої інтерпретації, тобто мовчання має такі ж комунікативні властивості, як і мовленнєвий акт. Однак, на думку іншого дослідника мовчання у структурі мовлення С. Крестінського, потрібно звернути увагу на декілька характерних ознак акту мовчання. Під максимою повноти інформації Грайса розуміємо кількість інформації, яка міститься в комунікативному акті. При цьому висловлювання повинно мати не менше і не більше інформації, ніж потрібно [3, с. 143]. Розглядаючи акт мовчання, не можемо говорити про кількість інформації, яку він містить, а лише про наявність якоїсь інформації [6, с. 40]. Зміст цієї інформації, за В. Богдановим, потрібно розуміти як ім-

лікатуру, оскільки за межами мовленнєвого акту мовчання нічого не значить, тоді як слово чи речення зберігає свій зміст і за його межами, а у мовленнєвому акті лише його актуалізує [2, с. 178].

Істинність висловлювання, яку передбачає максима якості інформації, реалізується і в акті мовчання. Але суперечливим видається твердження В. Богданова, що мовчання зазвичай не буває брехнею. Мовчання може передавати правдиву і неправдиву інформацію. Якщо мовець оминає мовчанкою певний відомий йому факт, то для адресата це свідчить про відсутність його існування та призводить до дезінформації [9, с. 71]. Тут, на думку С. Крестінського, йдеться про стратегічну функцію мовчання не розголошувати певних фактів, тобто замовчувати їх [6, с. 42-43]. Дослідження мовчання та замовчування потребують розмежування, але їхня природа єдина – нічого не говорити та про щось не говорити [6, с. 42-43].

Найповніше в акті мовчання реалізуються дві останні максими Грайса – релеванності та манери. Відповідно до комунікативної ситуації, мовчання співрозмовника виявляється доречним або недоречним. Наприклад, мовчання дітей у присутності дорослих. У цьому випадку йдеться про релевантне мовчання. Та якщо відповісти мовчанкою на привітання, то “принцип Ввічливості” буде порушено, а мовчання у цій ситуації буде нерелевантним [6, с. 43]. Щодо максими манери, то однозначність інтерпретації акту мовчання залежить від способу передавання інформації та контексту спілкування, а також від спільного фонду знань комунікантів.

Розглядаючи мовчання як комунікативну одиницю, дослідники інтерпретують його не лише як нульовий мовленнєвий акт, але й як знак [8]. Виділяють такі умови знаковості мовчання, як “усвідомлене і навмисне використання мовчання з боку його відправника”, “поінформованість одержувача про навмисний характер мовчання” та “наявність у адресанта й адресата спільного знання стосовно значення мовчання” [5, с. 93]. Мовчання може бути знаком і мовленнєвим актом, ці дві його характерні властивості взаємопов’язані [5, с. 93]. За мовчанням ховається певне значення, що дозволяє говорити про знакову природу цього феномену [5, с. 94; 1, с. 433]. Але недостатньо розглядати мовчання лише як знак, оскільки для нього характерна структура та головні функції мовленнєвого акту.

Структура мовленнєвого акту складається із локуції, іллокуції та перлокуції. Отже, для цілісності висловлювання важливими є його правильна побудова, комунікативна спрямованість та здійснення впливу на адресата. Складовими структури акту мовчання є також іллокутивний та перлокутивний акти, тобто мовчання містить певну комунікативну інтенцію та здійснює вплив на співрозмовника. На відміну від мовленнєвого акту, акт мовчання не має локуції. С. Крестінський пропонує замінити терміни іллокуції та перлокуції на “інтрасиленціальний зміст” та “постсиленціальний ефект”, які засвідчують спільні із мовленнєвим актом властивості акту мовчання, але розкривають при цьому його специфіку [7, с. 60]. Крім того, до структури акту мовчання дослідник відносить “пресупозиційний”, “пропозиційний” та “імплікативний зміст” [7, с. 60]. Таким чином, акт мовчання має п’ятирівневу структуру.

Під пресупозицією розуміємо “зону перетину когнітивних просторів учасників комунікації, яка актуалізується в процесі спілкування” [3, с. 352]. У межах конкретного акту пресупозицією є спільний фонд знань комунікантів. Якщо когнітивний простір адресанта не співпадає із простором адресата, тобто відсутнє спільне знання конкретної ситуації, то відбувається зіткнення двох пресупозицій. У такому випадку може виникнути ситуація мовчання як реакція одного комуніканта на незнайому йому пресупозицію іншого [7, с. 60].

Терміном пропозиція позначається “смісловий інваріант висловлювання”, тому говорячи про пропозиційний зміст, маємо на увазі думки, котрі невисловлені на момент мовчання [3, с. 352]. У дослідженні С. Крестінського знаходимо, що “будь-який акт комунікативно значущого мовчання може мати і має пропозицію”, оскільки людина навіть під час мовчання не перестає мислити [7, с. 61]. Таким чином, пропозиційний зміст акту мовчання становлять невербалізовані на момент мовчання думки комуніканта, які за інших умов чи у другій ситуації стали б мовленнєвим актом. Отже, акт мовчання – це потенційний, але з певних причин нереалізований мовленнєвий акт [7, с. 61].

Як вже зазначалося, замість терміну іллокуції С. Крестінський пропонує говорити про інтрасиленціальний зміст акту мовчання, який у свою чергу складається із таких компонентів, як інтенція, стратегія, модальність, психологічний стан і соціальний статус [7, с. 62]. Інтенцію акту мовчання становить вербально нереалізований намір комуніканта. Мовчання як стратегія використовується для досягнення певної мети або заради впливу на співрозмовника. Модальність мовчання виражає відношення комуніканта до ситуації. Із цими трьома компонентами пов’язані психологічний стан і соціальний статус комуніканта, які спричиняють ситуацію мовчання [7, с. 62]. Такі емоційні стани, як здивування, захоплення, переляк, зворушення, зніяковілість і ряд інших, можуть призвести у процесі спілкування до замовчання комуніканта. Крім того, мовчання часто обумовлене прийнятими у суспільстві соціальними правилами (мовчання підлеглого перед начальником, учня перед вчителем, дитини перед батьками).

Центральним компонентом структури акту мовчання є його імплікативний зміст, який виводиться на основі трьох попередніх рівнів та виражає актуальне значення акту мовчання у конкретній ситуації. С. Крестінський розглядає три види імплікатури, які характерні для акту мовчання, а саме конвенціональні, стандартні та комунікативні [7, с. 64].

Імплікатура конвенціонального акту мовчання, яказумовлена “соціально-культурними традиціями” суспільства і не залежить від контексту, сприймається однозначно та виводиться на інтуїтивному рівні [5, с. 93]. Наприклад, “хвилина мовчання” має ритуальний зміст і застосовується у суспільстві з метою вшанування пам’яті померлого. Цей акт мовчання, за С. Крестінським, став знаком, оскільки за його імплікатурою закріплене конкретне значення [7, с. 64].

У стереотипних ситуаціях, як “образа”, “зніяковіння”, “питання-здивування”, відбувається стандартизація імплікатури, яку дослідник пов’язує із “фреймовим характером” комунікативної діяльності людини [7, с. 64]. Стандартною є ситуація використання мовчання, тому і стандартна його імплікатура, яку можна вивести із контексту або ж інтуїтивно [7, с. 64-65].

Комунікативні імплікатури акту мовчання потребують логічного виведення із контексту. Для цього потрібно звернути увагу на “контекст використання мовчання”, “принцип Кооперації”, “фонові знання” та “спільне знання комунікантами всієї релевантної інформації” [7, с. 65].

Останній компонент п'ятирівневої структури акту мовчання постсиленціальний ефект позначає вплив акту мовчання на комуніканта та виражає його реакцію. При успішній інтерпретації акту мовчання здійснюється наступний вербальний хід. Мовчання може викликати і негативну реакцію у комуніканта та сприйматися як ігнорування співрозмовника чи небажання відповідати.

Досліджена С. Крестінським п'ятирівнева структура акту мовчання свідчить про його спільні властивості із мовленнєвим актом. Але визначальну роль в інтерпретації мовчання відіграє контекст. Саме від конкретної ситуації залежать значення і функції мовчання. Відповідно до контексту мовчання позначає уникнення певної мовленнєвої дії: не вітатися, не запитувати, не відповідати, не вибачатися і т. д. Тому потрібно відрізняти мовчання від паузи, оскільки пауза зумовлює лише призупинення певної дії, але не позначає її уникнення, в той час як акт мовчання заміняє у процесі спілкування мовленнєвий акт [12, с. 41]. Мовчання не слід також ототожнювати із поняттям тиші. Тиша позначає відсутність будь-яких звуків і належить до явищ природи. На відміну від мовчання, тиша не становить дію, а є “станом буття” [10, с. 179].

Перспективним вважаємо дослідження мовчання у структурі художнього тексту, яке виконує тут естетичну функцію. Мовчання на різних рівнях літературної комунікації залишає у структурі тексту пусті місця, лакуни, які, будучи відкритими для читацького заповнення, дають змогу адресату добудувувати написане та відчутти себе учасником комунікації. Відкрита структура художнього твору засвідчує, що мовчання є необхідним елементом художнього мовлення та здатне провокувати інтерпретаційну множинність прочитаного. Залежно від життєвого досвіду, особистих міркувань та інтересів кожен читач буде по-своєму заповнювати текстові лакуни та індивідуально конструювати загальну змістовно-сміслову картину твору.

Література:

1. Арутюнова Н. Д. Феномен молчания / Н. Д. Арутюнова // Язык о языке: Сб. статей. – М. : Языки русской культуры, 2000. – С. 417-436.
2. Богданов В. В. Предложение и текст в содержательном аспекте / В. В. Богданов. – СПб. : Филологический фак. СПбГУ, 2007. – 280 с.
3. Бацевич Ф. С. Основы коммуникативной лингвистики : підруч. / Ф. С. Бацевич. – 2-ге вид., доп. – К. : Академія, 2009. – 376 с.
4. Бацевич Ф. С. Нариси з лінгвістичної прагматики. / Ф. С. Бацевич. – Львів : ПАІС, 2010. – 336 с.
5. Крестинский С. В. Коммуникативная нагрузка молчания в диалоге / С. В. Крестинский // Личностные аспекты языкового общения. – Калинин: Изд-во Кал.ун., 1989. – С. 92-97.
6. Крестинский С. В. Интерпретация актов молчания в дискурсе / С. В. Крестинский // Язык, дискурс, личность: сб. науч. тр. – Тверь, 1990. – С. 38-45.
7. Крестинский С. В. Коммуникативно-прагматическая структура акта молчания / С. В. Крестинский // Коммуникативно-функциональный аспект языковых единиц : Сб. науч. тр. – Тверь : ТГУ, 1993. – С. 59-67.
8. Почепцов Г. Г. Молчание как знак / Г. Г. Почепцов // Анализ знаковых систем: История логики и методологии науки. – К. : Наукова думка, 1986. – С. 90.
9. Свинцов В. И. Отсутствие сообщения как возможный источник информации: логико-гносеологический аспект / В. И. Свинцов // Философские науки. – 1983. – № 3. – С. 69-75.
10. Эпштейн М. Н. Слово и молчание: Метафизика русской литературы: Учеб. пособие для вузов / М. Н. Эпштейн. – М. : Высшая школа, 2006. – 559 с.
11. Wittgenstein L. Logisch-philosophische Abhandlung : kritische Edition / L. Wittgenstein. – Frankfurt a. M. : Suhrkamp, 1989. – 310 S.
12. Zimmermann K. Überlegungen zu einer Theorie des Schweigens / K. Zimmermann // Sprache und Pragmatik. – Stockholm, 1983. – S. 37-45.